

Michał Sopiński¹

Uniwersytet Warszawski

Rozumowanie prawnicze jako rozumowanie praktyczne w świetle nowej teorii prawa naturalnego Johna M. Finnisa

1. Wprowadzenie

Wyrażona przez Heinricha Rommena w 1936 r. słynna teza o wiecznym powrocie prawa naturalnego wydaje się niezwykle aktualna i to pomimo tego, że współczesne myślenie o prawie jest zdominowane przez koncepcje pozytywistyczne bądź postpozytywistyczne. Aktualność wiecznego powrotu do prawa naturalnego wyraża się zaś w tym, że w przeciwieństwie do pozytywizmu prawniczego, którego podstawowym założeniem była i nadal jest teza o rozdziale (*separation thesis*)², prawo naturalne pozwala w spójny i logicznie uporządkowany sposób powiązać prawo z moralnością, co zwłaszcza w przypadku koncepcji rozumowań prawniczych staje się dziś praktyczną koniecznością.

Zauważają to także współcześni autorzy z kręgu pozytywizmu i postpozytywizmu prawniczego, żeby wspomnieć tylko Neila MacCormicka i sformułowaną przez niego teorię rozumowania prawniczego³. Jednakże przedstawianym przez nich koncepcjom brakuje często konsekwencji, gdyż z jednej strony pozytywiści przyjmują tezę o rozdziale, z drugiej zaś zakładają czasem – tak jak Herbert L.A. Hart – istnienie minimum treści prawa natury, która określa pewne minimum moralności w prawie⁴. Tym samym swoją wewnętrzną strukturą teorie te przypominają kota, który w słynnym eksperymencie Schrödingera może być równocześnie i martwy, i żywy. Wydaje się jednak, że koncepcje rozumowań prawniczych nie stanowią obiektów kwantowych, które mogą znajdować się równocześnie w każdym z możliwych stanów (tzw. superpozycji), lecz zwykły efekt działania ludzkiego rozumu.

¹ Numer ORCID: 0000-0001-5429-601X. Adres e-mail: m.sopinski@wpia.uw.edu.pl

² Według Bartosza Brożka i Jerzego Stelmacha: „każdy współczesny pozytywista podpisze się przynajmniej pod trzema tezami: 1) tzw. tezą o źródłach społecznych (*social sources thesis*) (...); 2) tzw. tezą o konwencjonalności (*conventionality thesis*) oraz 3) tzw. tezą o rozdzielności (*separability thesis*)”. J. Stelmach, B. Brożek, *Metody prawnicze*, Kraków 2006, s. 271–272.

³ M. Sopiński, *Ewolucja teorii rozumowania prawniczego Neila MacCormicka*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2019/1, s. 63–78.

⁴ Poza samym H.L.A. Hartem do zwolenników koncepcji minimum treści prawa naturalnego Russell Hittinger zalicza m.in. Lona Luvois Fullera, RONALDA DWORKINA, JOHN A. RAWLSA. R. Hittinger, *Varieties of Minimalist Natural Law Theory*, „The American Journal of Jurisprudence” 1989/34, s. 141–163.

W związku z tym – jak zauważa Justyna Głowala – „problematyka rozumu praktycznego okazuje się w naturalny sposób nadrzędna względem kontekstu prawnego; w tej również mierze teoretyk prawa musi – mniej lub bardziej wprost i jawnie – opierać się na założeniach dotyczących rozumności praktycznej. Sprawa ta jest istotna w szczególności z tego względu, że to właśnie rozum praktyczny ujawnia się jako źródło (różnego rodzaju) mocy zobowiązującej przepisów i norm prawnych”⁵. Dlatego też przedmiotem moich rozważań będzie koncepcja rozumowania prawniczego jako postaci rozumowania praktycznego w świetle nowej teorii prawa naturalnego (*new natural law theory*), która odwołuje się do problematyki rozumu oraz rozumności praktycznej⁶.

Aktualnie problematyka rozumności praktycznej (*practical reasonableness*) jest rozwijana przede wszystkim przez filozofów wywodzących z tradycji anglosaskiej, znajdując zastosowanie do współczesnych zagadnień etycznych, społecznych oraz prawnych. Równocześnie rozumność praktyczna swoje najdobitniejsze sformułowanie znajduje w myśli św. Tomasza z Akwinu, według którego podstawowym zadaniem rozumu praktycznego jest realizacja rozumowania praktycznego, czyli wnioskowania od przesłanek do wynikających zeń wniosków. Przy czym, jeżeli przesłanki te są wystarczające ogólne i uniwersalne, to zdaniem Akwinaty nie trzeba ich ani udowadniać, ani uzasadniać, gdyż są one oczywiste dla każdego. Będąc prawem naturalnym, stanowią one bowiem punkt wyjścia rozumowań praktycznych, których realizacją są działania moralne, a także są racjami wobec tychże działań.

Współczesną kontynuacją i rozwinięciem koncepcji św. Tomasza jest nowa teoria prawa naturalnego, reprezentowana m.in. przez: Germaina Griseza, Johna M. Finnisa, Josepha M. Boyle’a, Roberta P. George’a czy Gerarda V. Bradleya. W tradycji anglosaskiej nowa teoria prawa naturalnego jest rozwijana od kilku dekad, stanowiąc przy tym bardzo znaczący wkład w najnowsze rozważania badania nad zagadnieniem rozumności praktycznej. Zaproponowane przez przedstawicieli nowej teorii prawa naturalnego odczytanie tekstów św. Tomasza z Akwinu należy traktować nie tyle jako przeprowadzoną w duchu tomistycznym rekonstrukcję myślenia Akwinaty, ile jako próbę sformułowania na jej podstawie całkowicie współczesnej teorii prawa. Dlatego też słuszne będzie stwierdzenie, że współautorami tejże teorii prawa naturalnego są zarówno św. Tomasz, jak i G. Grisez, J. Finnis oraz ich kontynuatorzy⁷.

Obecnie za najsłynniejszego przedstawiciela tego nurtu jest uznawany australijski filozof J. Finnis, co spowodowane jest tym, że jako wywodzący się z Oksfordu uczeń H.L.A. Harta – ojca wyrafinowanego pozytywizmu prawniczego – przedstawił on kompletną teorię prawa naturalnego, która połączyła tradycję tomistyczną z tradycją brytyjskiej jursprudenckiej analitycznej. Wykład poglądów J. Finnisa zawarty w dziele *Natural Law and Natural Rights*, będącym jego *opus magnum*, cieszy się do dziś niesłabnącą

⁵ J. Głowala, *Rozumność praktyczna. Teoria prawa naturalnego Johna Finnisa w świetle nauki Akwinaty*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ” 2012/3–2, s. 230–231.

⁶ Podstawowym kontekstem dla nakreślenia problematyki rozumowania praktycznego i rozumowania prawniczego jest pojęcie rozumu. Nie jest przy tym możliwe prowadzenie rozważań dotyczących rozumowania bez poruszenia zagadnień z zakresu epistemologii. Rozum poprzedza bowiem rozumowanie. M. Sopiński, *Pojęcie rozumowania prawniczego i jego specyfika w świetle koncepcji rozumowania na gruncie filozofii, logiki oraz retoryki*, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego” 2017/2, s. 399–407.

⁷ J. Finnis sprowadza swoją twórczą rolę do tego, że – posługując się współczesnymi pojęciami – podkreśla on te aspekty koncepcji św. Tomasza z Akwinu, które zostały pozostawione przez niego niejako w cieniu głównego nurtu rozważań oraz uzupełnia te, które nie zostały w pełni rozwinięte. Twierdzi przy tym, że stanowisko reprezentowane przez niego samego należałoby nazwać „nową klasyczną teorią prawa naturalnego”. J. Finnis, *Aquinas and Natural Law Jurisprudence*, w: J. Tasioulas (red.), *Cambridge Companion to Natural Law Jurisprudence*, Cambridge 2017, s. 22.

popularnością w krajach anglosaskich⁸. Dzieło to zostało przetłumaczone i wydane także w Polsce⁹. Tym samym nowa teoria prawa naturalnego, a zwłaszcza koncepcja J. Finnis, doczekała się już pewnej recepcji w polskiej filozofii prawa¹⁰.

2. Rozumowanie praktyczne jako punkt wyjścia nowej teorii prawa naturalnego

Za początek nowej teorii prawa naturalnego (*new natural law theory*) uważa się opublikowanie przez G. Griseza w 1965 r. artykułu *The First Principle of Practical Reason: A Commentary on the Summa Theologiae 1–2, q. 94, a. 2*¹¹. W artykule tym – będącym autorskim komentarzem do kwestii 94. artykułu 2. *Summy Teologicznej* – G. Grisez zaproponował nowy sposób odczytania pierwszej zasady praktycznego rozumu sformułowanej przez św. Tomasza z Akwinu, która po łacinie ma następujące brzmienie: *Bonum est faciendum et prosequendum, et malum vitandum*. Przedstawione przez amerykańskiego filozofa rozumienie pierwszej zasady praktycznego rozumu było przy tym odmienne od powszechnego wśród ówczesnych neoscholastycznych tomistów postrzegania tejże zasady jako nakazu o treści: „Czyń dobro, unikaj zła”.

G. Grisez przedstawił bowiem w swoim artykule następujące rozumienie zasady praktycznego rozumu: „Dobro należy czynić i dążyć doń, a zła należy unikać” (*Good is to be done and pursued, and evil is to be avoided*), uzasadniając przy tym jej brzmienie względami semantycznymi oraz gramatycznymi. Zdaniem amerykańskiego filozofa przyjęcie takiego odczytania zasady praktycznego rozumu sprawia, że traci ona walor nakazu moralnego określającego powinienny wzór zachowania w danej sytuacji, a tym samym nie można wydedukować z niej konkretnych norm o charakterze moralnym. Pierwsza zasada praktycznego rozumu nie jest bowiem według G. Griseza tautologiczną definicją dobra lub zła, lecz zapobiega bezsensowności rozumowania praktycznego, stanowiąc konsekwencję podstawowego celu praktycznej wiedzy, którym jest rozumne postępowanie osoby ludzkiej ku pełni człowieczeństwa¹². Nie oznacza to jednak, że w określonych sytuacjach nie istnieją rozumowania praktyczne, które poprzez utratę podstawowego celu praktycznej wiedzy nie naruszałyby pierwszej zasady praktycznego rozumu mimo swojej wewnętrznej spójności. Przeciwnie, występują one dość często, albowiem ludziom często zdarza się stracić z oczu podstawowy cel praktycznej wiedzy podczas przeprowadzania rozumowania praktycznego.

Można dostrzec pewne podobieństwo między działaniem pierwszej zasady rozumu praktycznego oraz działaniem zasady niesprzeczności w rozumowaniu. Obie zasady nakazują, żeby eliminować bezsensowność w chwili jej odkrycia, przy czym w przypadku zasady praktycznego rozumu bezsensowność oznacza stracenie z pola widzenia podstawowego

⁸ Opublikowane w 1980 r., zostało wydane po raz drugi w 2011 r. w uzupełnionej wersji. Zob. J. Finnis, *Natural Law and Natural Rights*, Oxford 1980/2011.

⁹ Zob. J. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnia naturalne*, Warszawa 2001.

¹⁰ Zob. m.in. A. Czarnecka, *Pojęcie prawa w nowej teorii prawa naturalnego*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2014/14; A. Czarnecka, *Rozumność praktyczna jako podstawa prawa. John Finnis i nowa teoria prawa naturalnego*, w: A. Orłowska (red.), *Filozofia prawa a praktyka prawnicza*, Olsztyn 2010; A. Miętek, *Miejsce Johna Mitchella Finnis w współczesnej teorii prawa*, „Dialogi Polityczne” 2007/8; A. Miętek, *Nowa teoria prawa naturalnego. Główne konteksty i problemy*, „Dialogi Polityczne” 2008/9; P. Łabieniec, *Prawo rozumu. O teorii prawa naturalnego Johna Finnis*, Łódź 2004; P. Łabieniec, *Teoria Prawa Naturalnego Johna Finnis w obec sporu między pozytywizmem prawniczym a doktrynami prawa naturalnego*, „Ius et Lex” 2002/1; P. Łabieniec, *Zarys teorii prawa naturalnego Johna Finnis*, „Ruch Filozoficzny” 1999/3–4.

¹¹ G. Grisez, *The First Principle of Practical Reason: A Commentary on the „Summa Theologiae”, 1–2, q. 94 a. 2*, „Natural Law Forum” 1965/10.

¹² P. Łabieniec, *Prawo...*, s. 12.

celu rozumowania¹³. Tym samym pierwsza zasada rozumu praktycznego wyznacza podstawowy wyznacznik sensowności danego rozumowania praktycznego, którym jest jego celowość. Dlatego też G. Grisez twierdzi, że rozum praktyczny nie jest źródłem moralności, lecz stanowi jedynie wskazówkę wyznaczającą drogę wiodącą ku pełnemu rozwojowi człowieka (*flourishing*)¹⁴.

3. Rozumowanie praktyczne w świetle nowej teorii prawa naturalnego Johna M. Finnisa

Wypracowane przez G. Griseza nowe rozumienie pierwszej zasady rozumu praktycznego św. Tomasza spełnia rolę solidnego fundamentu, na którym opiera się teoria prawa naturalnego skonstruowana przez J. Finnisa. Punkt wyjścia stanowi dla niej przedfilozoficzne poznanie praktyczne, które zakłada, że w ramach poznania praktycznego dla każdego są dostępne podstawowe wartości ludzkiej egzystencji oraz podstawowe zasady wszelkiego praktycznego rozumowania¹⁵. Wymienione przez J. Finnisa poszczególne dobra oraz odpowiadające im zasady praktycznego rozumowania stanowią wartości podstawowe w tym sensie, że są one „jednakowo oczywiste oraz nie jest możliwe analityczne sprowadzenie którejkolwiek z nich do innej; wartości te nie są także uporządkowane hierarchicznie”¹⁶. Równocześnie – zdaniem australijskiego filozofa – rozum praktyczny podąża odmiennym trybem aniżeli rozum teoretyczny, albowiem nie kieruje się on logiką opartą na zasadzie niesprzeczności, lecz podstawowymi zasadami rozumności praktycznej, które nie są jednakże mniej racjonalne od zasad, którymi posługują się nauki ścisłe¹⁷. Przeciwnie, podobnie jak one, są oczywiste i nie wymagają udowodnienia. Dlatego też nie są to w pełni ukształtowane reguły moralności, lecz praktyczne zasady o charakterze przed-moralnym (*pre-moral principles*)¹⁸.

W koncepcji J. Finnisa praktyczna rozumność stanowi ludzką zdolność efektywnego wykorzystania inteligencji do działania poprzez rozumne wybieranie celów tegoż działania. Oczywiście oznacza to pewne ograniczenie wolności człowieka, jednakże pozwala nadać rozumny porządek wszystkim jego działaniom. Poszczególne warunki praktycznej rozumności (rozumu praktycznego) określają wymogi poprawności rozumowania praktycznego, stanowiąc tym samym podstawę nowej teorii prawa naturalnego. Znaczenie słowa „naturalne” można więc wyrazić za pomocą słowa „rozumne” (*reasonable*), albowiem to co rozumne jest dla tego co naturalne podstawowym odniesieniem, gdyż

¹³ J. Finnis, J. Boyle, G. Grisez, *Practical Principles, Moral Truth, and Ultimate Ends*, „The American Journal of Jurisprudence” 1987/1, s. 119.

¹⁴ Za pomocą pojęcia pełnego rozwoju (*flourishing*) J. Finnis określa bowiem możliwość, czyli potencjalność w myśli św. Tomasza z Akwinu. Uzasadnieniem dla takiej interpretacji koncepcji św. Tomasza jest to, że filozofowie oraz teologowie następujący po Akwincie pomijali zazwyczaj jego myśl, że pojęcie powinności wynika z konieczności istnienia naturalnego celu człowieka lub środków do jego osiągnięcia, zastępując ją ideą, że obowiązek powstaje za sprawą jakiejś wyższej woli, a tym samym wzywając ludzi do podporządkowania się tej woli. J. Finnis, *Aquinas...*, s. 21.

¹⁵ Na sformułowanej przez J. Finnisa w dziele *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne* pierwotnej liście dóbr podstawowych znajdują się takie wartości jak: życie, wiedza, zabawa, doznanie estetyczne, przyjaźń, praktyczna rozumność, religia. Następnie katalog ten był poddawany uzupełnieniom i to zarówno przez samego J. Finnisa, jak i innych przedstawicieli nowej teorii prawa naturalnego, co stało się powodem licznych krytyk, w których podnoszono zarzut arbitralności w doborze tychże dóbr. Zob. J. Finnis, *Prawo naturalne...*, *passim*; J. Finnis, J. Boyle, G. Grisez, *Practical Principles...*, s. 99–152.

¹⁶ P. Łabieniec, *Prawo...*, s. 16.

¹⁷ Jak twierdzi J. Finnis: „Pewne jest to, że nauki przyrodnicze czy ogólnie wszystkie dyscypliny teoretyczne całkowicie opierają się na takich zasadach epistemologicznych lub normach racjonalności teoretycznej, które są niedowodzone, niedowodliwe, ale oczywiste w sposób analogiczny do oczywistości, jaką św. Tomasz przypisywał podstawowym zasadom rozumności praktycznej”. J. Finnis, *Prawo naturalne...*, s. 41.

¹⁸ J. Finnis, *Aquinas...*, s. 21.

„naturalne jest, że ludzie są rozumni i zachowują się rozumnie: mają taką zdolność ze swojej natury w przeciwieństwie do natury żyrafy lub myszy”¹⁹.

Według J. Finnisa schemat rozumowania praktycznego nie może przebiegać od tego co naturalne, do tego co rozumne, ponieważ stanowiłoby to błąd naturalistyczny²⁰. Podstawowe wartości są bowiem przed-moralne i nie wyrażają żadnej powinności, zaś szczegółowe normy moralne nie są z nich wprost dedukowane, lecz rekonstruowane na drodze rozumowania spełniającego wymogi praktycznej rozumności²¹. Wniosek sylogizmu nie może bowiem zawierać tego, co nie leży w jego przesłankach²². Tym samym australijski filozof jednoznacznie rozprawia się z głównym problemem tych koncepcji prawa natury, którym zarzuca się wyprowadzanie powinności z faktów, zasługujące na ścięcie przez gilotynę Hume’a²³. Zdaniem J. Finnisa stwierdzenie tego, że jakieś zachowanie jest wymagane lub zabronione przez prawo naturalne wymaga bowiem przeprowadzenia wnioskowania rozpoczynającego się od sformułowania przesłanek dotyczących tego, jakie rodzaje zachowania człowiek może wybrać lub odrzucić, ażeby postępować rozumnie, tj. nie tracić z pola widzenia celu, jakim jest jego rozwój. Stwierdzenie, że jakieś zachowanie jest naturalne lub naturalne nie jest, oznacza więc wyciągnięcie odpowiedniego wniosku {Q}, wynikającego z dwóch przesłanek {P’}, {P’’}. W celu zobrazowania tego schematu wnioskowania można się posłużyć następującym przykładem:

{P’} To, co rozumne jest naturalne.

{P’’} Ludzie są rozumni i zachowują się rozumnie.

{Q} Naturalne jest to, że ludzie są rozumni i zachowują się rozumnie.

Innymi słowy, konkluzją dla przedstawionego powyżej schematu wnioskowania jest stwierdzenie, że ludzie są rozumni i zachowują się rozumnie ze swej natury. Tym samym każdą normę moralną można pojąć dzięki przynależnemu człowiekowi rozumowi oraz zdolności rozumienia i to niezależnie od jakiegokolwiek wiedzy lub wiary w istnienie Boga²⁴. Podsumowując, zdaniem J. Finnisa kluczowy dla prawa naturalnego jest związek między naturą a normatywnością, polegający przede wszystkim na zrozumieniu w drodze rozumowania praktycznego podstawowych celów pełnego rozwoju człowieka²⁵.

4. Rozumowanie prawnicze jako rozumowanie praktyczne w świetle nowej teorii prawa naturalnego

Szczególne miejsce w koncepcji J. Finnisa zajmuje relacja między rozumowaniem praktycznym a rozumowaniem prawniczym. W pierwszym zdaniu artykułu *Natural Law and*

¹⁹ J. Finnis, *Aquinas...*, s. 18.

²⁰ J. Finnis, *Prawo naturalne...*, s. 41 i n.

²¹ Dlatego też rację ma Paweł Łabieniec zauważając, że: „teoria prawa naturalnego J. Finnisa jest wolna od błędu naturalistycznego w wymiarze logiczno-językowym. Brak bowiem w tej teorii jakichkolwiek prób dedukcyjnego wywodzenia norm lub ocen ze zdań w sensie logicznym. Założenie unikania błędu naturalistycznego w jego najściślejszym sensie (a więc rozpatrywanego na płaszczyźnie logiczno-językowej) jest wręcz metodologicznym fundamentem całej teorii”. P. Łabieniec, *Prawo...*, s. 120.

²² J. Finnis, *Legal Reasoning as Practical Reason*, w: J. Finnis, *Reason in Action. Collected Essays*, vol. 1, Oksford 2011, s. 213.

²³ D. Hume, *Traktat o naturze ludzkiej*, t. II, Kraków 1952, s. 195.

²⁴ J. Finnis, *Aquinas...*, s. 22.

²⁵ Warto zauważyć, że takie pojmowanie prawa naturalnego naraziło J. Finnisa na liczną krytykę ze strony filozofii tomistycznej. Chociażby wyrażony przez Jeana Portera zarzut, że skoro nowa teoria prawa naturalnego nie wyprowadza powinności z faktów, to nie jest ona teorią prawnonaturalną. J. Porter, *Basic Goods and the Human Good, in Recent Catholic Moral Theology*, „The Thomist” 1994/40, s. 27.

Legal Reasoning stwierdza on wręcz, że rozumowanie prawnicze to, właściwie rzecz biorąc, rozumowanie praktyczne²⁶. W ujęciu prawnonaturalnym rozumowanie praktyczne oznacza bowiem przechodzenie od pewnych racji działania do konkretnych działań kierowanych tymi racjami.

4.1. Rozumowanie prawnicze według św. Tomasza z Akwinu

Przeprowadzone przez św. Tomasza rozważania na temat prawa zaczynają się od twierdzenia, że rozumowanie praktyczne – czyli rozumowanie o tym, co należy zrobić lub o tym, czego nie robić – posiada strukturę logiczną, która jest analogiczna do struktury rozumowania teoretycznego²⁷. A skoro w rozumowaniu teoretycznym można poprawnie wydedukować wniosek z dwóch odpowiednio powiązanych ze sobą przesłanek (co oznacza, że posiada ono sylogistyczną strukturę), to rozumowanie praktyczne może również przyjmować postać sylogizmu. Jak zauważa J. Finnis, wnioski wynikające z rozumowania praktycznego przy użyciu sylogizmu mogą być partykularne albo uniwersalne²⁸.

W świetle poglądów św. Tomasza podstawowe znaczenie w procesie stosowania prawa mają takie rozumowania prawnicze, w których rozstrzygnięcia (wnioski) posiadają charakter partykularny, choć są dedukowane z uniwersalnych przesłanek (zasad). Prosty sylogizm prawniczy wyraża zatem typowy sposób stosowania prawa przez sądy, mimo że samo rozumowanie może zawierać złożone etapy interpretacji mające na celu ustalenie znaczenia normy prawnej w danym przypadku. Z punktu widzenia rozumności praktycznej ważniejsze jest jednak rozumowanie, które nie ma charakteru dedukcyjnego, lecz służy przyjęciu rozstrzygnięcia, a wcześniej racji mających na celu rozwój człowieka i będących uzasadnieniem wyboru tego akurat rozstrzygnięcia. Wynika to z tego, że w *Summie teologicznej* opis prawa ludzkiego koncentruje się przede wszystkim na punkcie widzenia i działaniach ustawodawcy, a nie na podmiotach stosujących prawo (sędziach) czy też adresatach prawa²⁹. Po zdefiniowaniu prawa jako nakazu rozumu praktycznego ukierunkowanego na dobro wspólne, św. Tomasz z Akwinu natychmiast dodaje, że „prawo jest niczym innym jak jakąś wytyczną (*dictamen*) rozumu praktycznego, a chodzi o rozum głowy państwa sprawującej rządu nad jakąś doskonałą wspólnotą”³⁰. Przez wytyczne rozumie on uniwersalne wytyczne rozumu praktycznego, które nakazują i kierują do działania³¹.

W każdym momencie niepewność co do rzeczywistych skutków – które św. Tomasz z Akwinu określa mianem *contingentia* – poszczególnych rozwiązań prawnych wymaga od prawodawcy dokonania wyboru między wieloma wzajemnie wykluczającymi się rozwiązaniami, z których żadne nie oferuje takiego samego zestawu korzyści jak inne, a przy tym posiada też inne zalety³². Przyjęta przez św. Tomasza nazwa dla dokonywanego wówczas przez prawodawcę wyboru rozstrzygnięcia (a wcześniej racji będącej uzasadnieniem tego wyboru) to *determinatio*, które oznacza, że przeprowadzone rozumowanie nie miało charakteru dedukcyjnego (nie jest wnioskiem dedukcyjnie wyprowadzonym

²⁶ J. Finnis, *Natural Law and Legal Reasoning*, „Cleveland State Law Review” 1990/38, s. 1.

²⁷ Św. Tomasz, *Summa Teologiczna*, I–II q. 90 a.1 ad 2.

²⁸ J. Finnis, *Aquinas...*, s. 36.

²⁹ W anglosaskiej jurysprudencji – wywodzącej się z *Pojęcia prawa* H.L.A. Harta – widać tendencję do systematycznego przyjmowania wewnętrznego punktu widzenia. Według J. Finnis podstawa dla funkcjonowania takiego wewnętrznego punktu widzenia jest właśnie rozumowanie praktyczne w postaci sylogizmu. J. Finnis, *Aquinas...*, s. 37.

³⁰ Św. Tomasz, *Summa Teologiczna*, I–II q. 91 a. 1c; q. 92 a. 1c.

³¹ Św. Tomasz, *Summa Teologiczna*, I–II q. 90 a. 1 ad 2.

³² J. Finnis, *Aquinas...*, s. 38.

z przesłanek), a zatem było bardziej dyskrejonalne aniżeli logicznie uzasadnione³³. Akwinata wyjaśnia bowiem, że pomimo niededukcyjnego charakteru rozumowania praktycznego, a tym samym możliwości uznania za racjonalne więcej niż jednego rozwiązania, rozwiązania wprowadzone w życie mają pierwszeństwo przed innymi, jako rozwiązania wywodzące się z zasad prawa naturalnego lub innych uniwersalnych zasad rozumu praktycznego dla których stanowią one *determinatio*, czyniąc je bardziej szczegółowymi i umożliwiając ich zastosowanie w poszczególnych przypadkach. Tym samym partykularny aspekt zasad zawiera się w ich uniwersalności. Wyrażenie i zastosowanie uniwersalnej zasady w określonych okolicznościach jest bowiem dziełem przeprowadzonego przez ustawodawcę lub sędziego rozumowania praktycznego (w sylogistycznej postaci).

Poszczególne racje wykonywania określonych działań mogą się od siebie różnić, jednakże w każdym przypadku są one racjonalnie uzasadnione. Na marginesie należy natomiast stwierdzić, że również w teorii rozumowania prawniczego N. MacCormicka postępowanie sędziego w niektórych trudnych przypadkach może przybierać – zaczerpnięty za pośrednictwem teorii J. Finnis'a od św. Tomasza – schemat *determinatio*, czyli końcowego etapu konkretyzacji norm prawnych³⁴. Uznanie istnienia *determinationes* skłania J. Finnis'a do przyjęcia tezy, że sędziom przysługuje pewien stopień dyskrejonalnej władzy sądenia³⁵. Reguła prawna nigdy nie może zatem być wyrażona dokładnie w taki sposób, w jaki powinna być wyrażona, dlatego zawsze istnieje potrzeba przeprowadzenia rozumowania prawniczego.

Zdaniem australijskiego filozofa stosowanie prawa jest zawsze działaniem człowieka, albowiem maszyny nie myślą, a więc nie mogą wykonać działania, które określa się rozumowaniem prawniczym, a tym samym pomysł komputeryzacji prawa jest iluzoryczny. Według J. Finnis'a problem dyskrejonalności sędziów z punktu widzenia prawa naturalnego można wyjaśnić przykładem łyżwiarstwa figurowego, w którym proste liczenie przez sędziów liczby wykonanych na lodzie akrobacji nie ma racji bytu, gdyż nie byłoby one sprawiedliwym systemem oceny.

4.2. Modele rozumowań prawniczych: rozumowanie w oparciu o racje (*reasons*) i przecucia (*feelings*)

Przedstawiona przez J. Finnis'a w eseju *Natural Law and Legal Reasoning*, a następnie uzupełniona i pogłębiona w *Legal Reasoning as Practical Reason* koncepcja rozumowania prawniczego – jako rozumowania praktycznego – nie stanowi systematycznego wykładu poglądów australijskiego filozofa, lecz ma charakter rozproszony i głęboko polemiczny wobec innych teorii prawa (m.in. integralnej filozofii prawa Ronalda Dworkina, wyłączającego pozytywizm prawniczego Josepha Raza, ekonomicznego podejścia Richarda Posnera czy też krytycznych studiów nad prawem Roberta Ungera)³⁶. Oczekiwanie, że uda się odnaleźć zwarty wykład koncepcji rozumowania prawniczego w pracach J. Finnis'a nie jest realistyczne, albowiem pisze on w stylu argumentacyjnym – nie wyklada własnego

³³ Św. Tomasz, *Summa Teologiczna*, I-II q. 94 a. 4; q. 95 a. 2.

³⁴ N. MacCormick, *Rhetoric and the Rule of Law*, Oksford 2005, s. 10. Zob. szerzej M. Sopiński, *Ewolucja...*, s. 74.

³⁵ J. Finnis, *Prawo...*, s. 319–325.

³⁶ Tekst *Natural Law and Legal Reasoning* został przez J. Finnis'a pierwotnie opublikowany pod tytułem *On Reason and Authority in Law's Empire* jako recenzja książki R. Dworkina. Następnie artykuł ten został poszerzony o fragmenty z innych tekstów. Zob. J. Finnis, *On Reason and Authority in Law's Empire*, „Law and Philosophy” 1985/6; J. Finnis, *Natural Law and Legal Reasoning*, „Cleveland State Law Review” 1990/38; J. Finnis, *Legal Reasoning as Practical Reason*, w: J. Finnis, *Reason...*

stanowiska, lecz dyskutuje z różnymi stanowiskami współczesnej filozofii prawa, które wydają mu się ważne i w ten sposób buduje własną koncepcję rozumowania prawniczego. Dlatego też omówienie jego poglądów wymaga wcześniejszego dokonania rekonstrukcji jej podstawowych założeń w oparciu o podstawy nowej teorii prawa naturalnego.

Przede wszystkim – jak już zostało wcześniej wykazane – teoria prawa naturalnego J. Finnis'a jest oparta na założeniu, że jako ludzie możemy, poprzez rozum praktyczny, intuicyjnie zidentyfikować oczywisty katalog podstawowych dóbr oraz zasad praktycznego rozumu, które mają uniwersalny charakter i stanowią podstawę normatywną dla szczegółowych nakazów moralnych. Przetwarzanie takich nakazów moralnych na język reguł prawnych stanowi podstawowe zadanie rozumu praktycznego, realizowane w ramach rozumowania praktycznego.

Dokonana przez J. Finnis'a interpretacja pierwszej zasady rozumu praktycznego, w myśl której „dobro należy czynić, a zła należy unikać” zakłada, że chociaż nie zawsze można się powstrzymać od zła, to jednak pewne uniwersalne zasady moralne, które są racjonalnie i zasadniczo określone, stanowią najbardziej podstawowe prawa człowieka oraz fundament poszczególnych dogmatyk prawa, będąc tym samym podstawą rozumowań prawniczych³⁷. I chociaż prawa pozytywne mogą się wywodzić bezpośrednio z prawa naturalnego, to jednak J. Finnis twierdzi, że większość problemów prawnych nie może zostać rozwiązana przez proste odwołanie się do prawa naturalnego lub rozumu.

Zdaniem J. Finnis'a rozumowanie moralne oraz rozumowanie prawnicze nie mogą być właściwie zrozumiane bez zwrócenia uwagi na rozróżnienie racji (*reasons*) i przeczuć (*feelings*) oraz działań (*doing*) i tworzenia (*making*)³⁸. Wszystkie działania człowieka angażują bowiem nie tylko jego uczucia, ale mają też racjonalnie uzasadniony cel, jakim jest dążenie do określonych wartości (dóbr podstawowych). Tym samym – według australijskiego filozofa – pożądane stany rzeczy, które jako ludzie staramy się osiągnąć, mają zazwyczaj podwójny aspekt w postaci samego celu, który sobie wyobrażamy i który angażuje nasze przecucia oraz zrozumiałej korzyści z uzyskania dobra podstawowego, która odwołuje się do naszej racjonalności. Równocześnie niektóre z celów, do których osiągnięcia ludzie wykorzystują przynależną im inteligencję, mogą być ostatecznie motywowane wyłącznie uczuciami człowieka, inne zaś są ostatecznie motywowane jego zrozumieniem podstawowych wartości ludzkiej egzystencji.

W artykule *Legal Reasoning as Practical Reason* J. Finnis wyróżnia dwa zasadniczo różne modele rozumowania prawniczego, które, w zależności od stopnia trudności sprawy, mogą służyć sędziemu jako wystarczająca podstawa do rozstrzygnięcia danego zagadnienia³⁹. Pierwszy z tych modeli stosowania prawa można byłoby określić mianem algorytmicznego, drugi – modelem zorientowanym na racjonalnie uzasadniony cel, którym jest dobro podstawowe⁴⁰. Podobne rozróżnienie pojawia się w integralnej koncepcji prawa, zgodnie z którą modele rozumowania prawniczego mogą być albo algorytmiczne (sylogistyczne), albo stanowić wskaźniki kierunków argumentacji⁴¹. W koncepcji

³⁷ J. Finnis, *Prawo...*, *passim*.

³⁸ J. Finnis, *Legal Reasoning...*, s. 212.

³⁹ J. Finnis, *Legal Reasoning...*, s. 219–220.

⁴⁰ G.J. Dalcourt, *Finnis and Legal Language and Reasoning*, „American Journal of Jurisprudence” 1995/40, s. 56.

⁴¹ Zgodnie z koncepcją R. Dworkina: „reguły stosuje się na zasadzie «wszystko albo nic» (*all-or-nothing fashion*)”, natomiast zasada „wskazuje raczej pewien kierunek argumentacji niż wymusza określone decyzje”. Tym samym „różnica między zasadami prawa a regułami prawa jest natury logicznej. Obie grupy norm wskazują dane rozstrzygnięcia co do odpowiedzialności prawnej w określonych okolicznościach, lecz różnią się co do ich charakteru”. R. Dworkin, *Biorąc prawa poważnie*, Warszawa 1998, s. 60–63.

R. Dworkina rozgraniczenie to ma jednak inne źródło niż w teorii J. Finnis, albowiem wynika z zaproponowanego przez amerykańskiego filozofa podziału wypowiedzi normatywnych na reguły (*rules*) oraz zasady (*principles*) o odmiennym zakresie normowania, gdyż – jak zauważa M. Dybowski – „reguły miałyby (...) «wymuszać określone decyzje», zasady zaś «wskazywać pewien kierunek argumentacji»”⁴².

W świetle zaproponowanej przez J. Finnis nową teorię prawa naturalnego rozumowanie prawnicze jest w znacznej części rozumowaniem o charakterze technicznym (*technical reasoning*) – a nie rozumowaniem moralnym. Podobnie jak we wszystkich rozumowaniach o technicznym charakterze, chodzi w nim bowiem o osiągnięcie określonego celu, czyli pożądanego stanu rzeczy, dzięki skutecznemu zarządzaniu środkami umożliwiającymi jego zrealizowanie. Celem rozumowań prawniczych jest rozstrzygnięcie sporów w taki sposób, żeby poprzez odpowiednie zastosowanie przepisów prawa móc zidentyfikować jedną ze stron jako uprawnioną, a drugą jako nieuprawnioną.

Na określony powyżej cel stosowania rozumowań prawniczych wskazuje zresztą zdaniem J. Finnis sama specyfika języka prawnego, która sprawia, że wiele pytań, które byłyby trudne dla człowieka, okazuje się być łatwymi dla prawnika⁴³. Większość spraw, z którymi prawnik ma do czynienia w swoim życiu zawodowym, jest w pewnym sensie łatwa, ponieważ mieszczą się one w ściśle określonych kategoriach i można rozwiązywać je przez proste (sylogistyczne) zastosowanie odpowiedniej ustawy⁴⁴. Wynika to z tego, że definicje i reguły prawne zapewniają użytkownikom systemu prawa precyzyjny algorytm, który służy do rozstrzygnięcia jak największej liczby zagadnień poprzez możliwość sformułowania na nie odpowiedzi twierdzącej (umowa wiąże strony) lub przeczącej (testament jest nieważny) oraz do uszeregowania różnych rozstrzygnięć tego samego sporu jako rozwiązań dobrych lub złych czy też lepszych i gorszych.

Jednakże według J. Finnis proces rozumowania, czyli poszukiwania przez prawników możliwie najbardziej poprawnych odpowiedzi, czasami traci swój techniczny charakter i sam w sobie służy szerszemu dobru, które, jak wszystkie podstawowe wartości, nie daje się sprowadzić do określonego celu, gdyż jest dobrem moralnym stanowiącym jeden z aspektów ideału pełnego rozwoju człowieka⁴⁵.

Niektóre sprawy określa się mianem „trudnych”, ponieważ nie jest jasne, jakie reguły prawne mają zastosowanie albo w ogóle nie ma reguł, które mogłyby być wobec nich zastosowane. Są to tzw. trudne sprawy (*hard cases*) będące od blisko stu lat przedmiotem debaty wśród prawników zarówno praktyków, jak i filozofów prawa⁴⁶. Według J. Finnis niektórzy ze współczesnych filozofów prawa (m.in. R. Dworkin) mają nadmierne oczekiwania względem możliwości rozwiązania takich trudnych przypadków przez odwołanie się do rozumu i racjonalności⁴⁷. Australijski filozof zgadza się z nimi co do tego,

⁴² M. Dybowski, *Ronolda Dworkina koncepcja zasad prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2001/3, s. 101.

⁴³ J. Finnis, *Natural Law...*, s. 6–7.

⁴⁴ Przeciwną tezę stawia Zygmunt Ziemiński, stwierdzając, że sylogistyczne i algorytmiczne stosowanie prawa w rzeczywistości jest możliwe w bardzo niewielu przypadkach. Z. Ziemiński, *Tworzenie a stanowanie i stosowanie prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1993/4, s. 43 i n.

⁴⁵ J. Finnis, *Natural Law...*, s. 6–7.

⁴⁶ Jak zauważył N. MacCormick, historycznie w systemie *common law* trudnymi przypadkami określano sprawy, w których obowiązujące prawo zostało niesłusznie zinterpretowane przez sędziego na korzyść osób, których ono dotyczyło. Tym samym trudne przypadki prowadziły do niesłusznych rozstrzygnięć. Natomiast w koncepcji R. Dworkina trudny przypadek oznacza sprawę będącą dobrą okazją do wydania słusznego rozstrzygnięcia. N. MacCormick, *Rhetoric...*, s. 49.

⁴⁷ J. Finnis, *Legal Reasoning...*, s. 219–220; G.J. Dalcourt, *Finnis...*, s. 56.

że rozwiązanie trudnego przypadku może nastąpić jedynie na podstawie racjonalnej decyzji sędziego, jednakże uważa, że sam proces dojścia do tej decyzji może się odbywać w nieokreślony sposób. Ponadto to, w jaki sposób sędziowie dochodzą do swojego stanowiska, wcale nie musi być odzwierciedlone w sposobie przedstawienia tego stanowiska.

Dla J. Finnisa oczywiste wydaje się to, że wiedza o tym, jak sędziowie faktycznie podejmują decyzje jest nie tylko interesująca z psychologicznego punktu widzenia, lecz jest również bardzo przydatna, a nawet konieczna do ustalenia tego, w jaki sposób powinni próbować podejmować decyzje⁴⁸. Dlatego australijski filozof uważa, że sędziowie przynajmniej czasami dochodzą do sedna swoich decyzji na podstawie przecucia, swoich uczuć lub mniej lub bardziej podświadomych poglądów. Jednocześnie powszechnie uznaje się, że sędziowie uzasadniają wydane przez siebie decyzje w sposób, który ich zdaniem będzie najbardziej pomocny w ich akceptacji, a więc nie odwołują się do własnej intuicji czy przecucia. Oznacza to, że sędziowie często podejmują decyzje, które – choć są racjonalne – to wynikają bardziej z ich postawy i odczuć związanych z tą kwestią niż z jakichkolwiek powodów, które uznają oni za racjonalnie ważne i właściwe.

Analizując problem rozstrzygnięcia trudnych przypadków, J. Finnis koncentruje się na tym, jak sędzia uzasadnia wybrane przez siebie rozstrzygnięcie. Nie zaprzeczając roli innych czynników, australijski filozof twierdzi, że kluczowe do podjęcia decyzji są odczucia (*feelings*) sędziego⁴⁹. Stwierdzenie to może się – co prawda – wydawać bardziej w duchu Hume'a aniżeli Arystotelesa, jednakże J. Finnis uważa, że w przypadku trudnej sprawy sędzia zawsze musi wybierać między dwoma lub więcej racjonalnie uzasadnionymi rozwiązaniami, które są względem siebie niewspółmierne (*incommensurable*)⁵⁰. Oznacza to, że nawet po rozważeniu wszystkich istotnych aspektów sprawy, sędzia często nie jest w stanie wydać decyzji wyłącznie na podstawie racjonalnej oceny zebranego materiału.

Dlatego też – zdaniem J. Finnisa – należy brać pod uwagę przecucia sędziego wynikające m.in. z jego wykształcenia, doświadczenia oraz poglądów, ponieważ kiedy pochyla się on nad przydzieloną mu sprawą, to po pewnym czasie uczucia na korzyść jednego z kilku możliwych racjonalnych uzasadnień stają się u niego w końcu dominujące i na podstawie tych odczuć oraz rzetelnego zrozumienia sprawy sędzia wybiera jedno ostateczne rozwiązanie⁵¹. Zatem to władcza decyzja sędziego decyduje o tym, jaka jest „właściwa” odpowiedź w sprawie i jakie będzie rozstrzygnięcie sądu w trudnym przypadku.

4.3. Czy rozumowanie prawnicze może doprowadzić sędziego do uzyskania jednej poprawnej odpowiedzi (*one right answer*)?

W artykule *Natural Law and Legal Reasoning* oraz w późniejszym *Natural Law and Practical Reason* australijski filozof przedstawia swoje poglądy na rozumowanie prawnicze poprzez dialektyczną konfrontację przede wszystkim z integralną filozofią prawa

⁴⁸ G.J. Dalcourt, *Finnis...*, s. 57.

⁴⁹ J. Finnis, *Legal Reasoning...*, *passim*.

⁵⁰ J. Finnis, *Natural Law...*, s. 8–9. Na marginesie należy zauważyć, że przytoczone przez J. Finnisa „założenie niewspółmierności wartości” odnosi się do prowadzonych z perspektywy pluralizmu etycznego licznych badań zjawiska nieporównywalności wartości we współczesnej anglosaskiej filozofii moralnej i politycznej, jednakże w przeciwieństwie do nich zawiera ono wyraźny aspekt prawnonaturalny wynikający z przyjęcia przez australijskiego filozofa podstawowych zasad etyki chrześcijańskiej. Szerzej zob. m.in. S. Wojtczak, *O niewspółmierności wartości i jej konsekwencjach dla stosowania prawa*, Łódź 2010; B. Polanowska-Sygułska, *Pluralizm wartości i jego implikacje w filozofii prawa*, Kraków 2008.

⁵¹ J. Finnis, *Legal Reasoning...*, s. 227.

R. Dworkina, a zwłaszcza z przewidywaną przez niego koncepcją jednej poprawnej odpowiedzi, której w trudnym przypadku może udzielić sędzia⁵².

Rozwiązanie trudnych przypadków wymaga zdaniem amerykańskiego filozofa sformułowania takich kryteriów dotyczących postępowania sędziego Herkulesa, które dadzą mu możliwość racjonalnego podjęcia decyzji. Według R. Dworkina, gdy sędzia Herkules spotyka się z trudnym przypadkiem może samodzielnie zdecydować, jakie jest jedno właściwe rozwiązanie, określając najpierw, które z proponowanych rozwiązań pasują w minimalnie odpowiedni sposób (spełniają warunek minimalnej adekwatności) do już istniejącego rozwiązania w systemie prawa (postulat maksymalnego wykorzystania materiału decyzyjnego), a następnie ustalając, które z nich jest najbardziej zgodne i usprawiedliwione przez zasady moralne wkomponowane w system prawa (postulat maksymalnej koherencji z zasadami moralnymi)⁵³. Tym samym poprawność decyzji sędziego: „wyznacza kryterium stopnia, w jakim decyzja pasuje do maksymalnie wyczerpującej i spójnej interpretacji całej historii systemu prawa oraz kryterium określenia, na ile przekonywająco decyzja może być usprawiedliwiona przez zasady moralne wkomponowane w system prawa oraz w pozostałe instytucje systemu politycznego”⁵⁴.

Wobec przedstawionej przez R. Dworkina możliwości udzielenia przez sędziego jednej właściwej odpowiedzi w trudnym przypadku, J. Finnis podnosi skądinąd słuszny zarzut, że posługiwanie się przez amerykańskiego filozofa strategią upraszczającą wybór – polegającą na zredukowaniu ilości wymiarów, na podstawie których oceniane są rozpatrywane alternatywy oraz na porównywaniu ze sobą alternatyw pod względem innych cech – prowadzi do nieprzechodności preferencji, której przyczyną nie jest jednak brak racjonalności w ludzkim zachowaniu w sytuacji decyzyjnej⁵⁵. Pojęcie nieprzechodności preferencji wywodzi się bowiem z teorii gier i jest tłumaczone tym, że podmiot rozpatrujący możliwe alternatywy wyboru w sytuacji decyzyjnej posługuje się wielowymiarową skalą użyteczności, i w swoich analizach „przechodzi” na inny wymiar niż ten, którym operował przy porównywaniu poprzednich alternatyw.

Według J. Finnisa problem nieprzechodności preferencji idealnie ilustruje rozumowanie R. Dworkina, ponieważ w świetle jego teorii „rozwiązanie A jest lepsze niż rozwiązanie B, zaś B lepsze od C w skali jego dopasowania do systemu prawnego, lecz C jest lepsze niż A w skali zgodności z wymogami moralności, toteż nie ma wystarczającego powodu do uznania A, B lub C za najlepsze rozstrzygnięcie czyli jedną właściwą odpowiedź”⁵⁶. Równocześnie, jeśli uszeregowanie rozwiązań A, B, C byłoby takie samo w obu wymiarach, to zdaniem J. Finnisa sprawa wcale nie byłaby trudna, gdyż system prawny od początku zawierałby już to, czego od zawsze pragnie: jednoznacznie poprawną odpowiedź⁵⁷. Jednakże J. Finnis nie zwraca w ogóle uwagi na dokonane przez R. Dworkina rozróżnienie reguł (*rules*), zasad (*principles*) i polityk (*policies*), chociaż – jak zauważa G.J. Dalcourt – rozróżnienie to pomaga w rozwiązywaniu przez sędziego poszczególnych trudnych przypadków, a także jest całkiem kompatybilne z ogólnymi założeniami koncepcji rozumowania prawniczego australijskiego filozofa i może służyć do jej uzupełnienia⁵⁸.

⁵² R. Dworkin, *Biorąc prawa...*; R. Dworkin, *Imperium prawa*, Warszawa 2006.

⁵³ R. Dworkin, *Imperium...*, *passim*.

⁵⁴ M. Zirk-Sadowski, *Wprowadzenie do filozofii prawa*, Warszawa 2011, s. 173; Z. Pulka, *Prawo jako fakt interpretacyjny w filozofii prawa R. Dworkina*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1997/262, s. 14.

⁵⁵ J. Finnis, *Legal Reasoning...*, s. 222.

⁵⁶ J. Finnis, *Natural Law...*, s. 8.

⁵⁷ J. Finnis, *Natural Law...*, s. 8.

⁵⁸ G.J. Dalcourt, *Finnis...*, s. 60.

Zdaniem J. Finnisa R. Dworkin w *Imperium prawa* próbuje pokazać, że jedna właściwa, poprawna odpowiedź jest możliwa do uzyskania przez sędziego Herkulesa w większości trudnych przypadków⁵⁹. Pojęcia trudnego przypadku oraz jednej właściwej odpowiedzi oznaczają zdaniem australijskiego filozofa, że bez rozumowania *stricte* moralnego, nie moglibyśmy znaleźć jednej właściwej odpowiedzi w trudnym przypadku. Według J. Finnisa używając tych terminów nie twierdzimy bowiem, że odpowiedź jest prawidłowa, lecz po prostu mówimy, że w niektórych trudnych przypadkach niektórzy sędziowie twierdzą, że dana odpowiedź jest poprawna.

W *Natural Law and Practical Reason* J. Finnis podkreśla, że nie może istnieć wyjątkowe, absolutnie najlepsze rozstrzygnięcie, ponieważ każde z nich posiada swoje zalety i wady, a zatem jest niewspółmierne z innymi, dlatego sędzia musi po prostu wybrać jedno z nich⁶⁰. Jednakże zdaniem G.J. Dalcourta J. Finnis błędnie odczytał koncepcję sędziego Herkulesa, ponieważ autor *Imperium prawa* nie uważał, że sędziowie mogą wymyślić unikalne, absolutnie najlepsze rozwiązania w trudnych przypadkach, a jedynie twierdził, że mogą oni ustalić, które z proponowanych rozwiązań jest najlepsze⁶¹. Tym samym R. Dworkin nie przesądza o tym, jak ustalić unikalny, absolutnie najlepszy wzór rozstrzygnięcia, lecz jedynie podaje kryteria, które mogą zapewnić poprawność decyzji sędziego w trudnym przypadku.

Oznacza to, że postulat R. Dworkina, by sędziowie zawsze szukali najlepszej odpowiedzi, nie ma charakteru absolutnego, lecz względny⁶². Sędziowie powinni się zbliżyć do idealnego rozstrzygnięcia, choć nigdy go nie osiągną. Tym samym status nakazu poszukiwania jednej odpowiedzi jest analogiczny do roli, jaką J. Finnis przypisuje szczęściu w życiu człowieka, albowiem szuka on szczęścia we wszystkim, lecz nie jest to wyznaczony cel, który może w pełni osiągnąć⁶³. Według G.J. Dalcourta godne uwagi jest również to, że poglądy R. Dworkina na podejmowanie decyzji przez sędziego są bardziej odpowiednie i zgodne z rozumieniem prawa zaproponowanym przez J. Finnisa aniżeli jego własnym⁶⁴. Dla J. Finnisa prawo jest bowiem racjonalną konstrukcją złożoną z pojęć i zasad w celu koordynacji działań społecznych. Według australijskiego filozofa w trudnych przypadkach sędzia powinien zbadać wszystkie istotne czynniki mające wpływ na sprawę, a następnie podejmować decyzję na podstawie własnych odczuć, wynikających z jego doświadczenia i moralności.

Założenie niewspółmierności dóbr podstawowych skutkujące niemożnością odnalezienia przez sędziego jednej poprawnej odpowiedzi w trudnym przypadku doprowadziło J. Finnisa do krytyki poglądów R. Posnera przez stwierdzenie, że niewspółmierność ta ma dalsze konsekwencje dla pojmowania rozumowania prawniczego. Wyklucza ona model rozumowania prawniczego znany jako ekonomiczna analiza prawa⁶⁵. Oczywiście także w tym przypadku można twierdzić, że J. Finnis błędnie odczytał stanowisko R. Posnera, ponieważ – zdaniem G.J. Dalcourta – jako przedstawiciel nurtu *Law & Economics* nie zakładał on, że każde poważne pytanie dotyczące porządku społecznego można rozwiązać dzięki ekonomicznej analizie prawa, a jedynie stwierdził, iż sędziowie powinni wykorzystywać pojęcia ekonomiczne przy podejmowaniu swoich decyzji, gdyż

⁵⁹ J. Finnis, *Legal Reasoning...*, s. 222–224.

⁶⁰ J. Finnis, *Natural Law...*, s. 9–10.

⁶¹ G.J. Dalcourt, *Finnis...*, s. 58–59.

⁶² R. Dworkin, *Imperium...*, *passim*.

⁶³ J. Finnis, J. Boyle, G. Grisez, *Practical Principles...*, s. 132–133.

⁶⁴ G.J. Dalcourt, *Finnis...*, s. 65.

⁶⁵ J. Finnis, *Natural Law...*, s. 12.

często muszą decydować o przypadkach, w których uwzględnienie czynników ekonomicznych jest nieuniknione⁶⁶. Poza ekonomiczną analizą prawa J. Finnis odrzuca również podejście nurtu krytycznych badań nad prawem (*Critical Legal Studies*) w wydaniu jej najbardziej znanego orędownika R. Ungera, którego stanowisko, jak twierdzi australijski filozof, jest obciążone błędem polegającym na założeniu nieistnienia jakichkolwiek obiektywnych dóbr podstawowych⁶⁷.

5. Podsumowanie

W myśl koncepcji rozumowania prawniczego J. Finnisa w trudnych przypadkach nie istnieje jedna właściwa odpowiedź, ponieważ podstawowe dobra i zasady moralne są wzajemnie niewspółmierne⁶⁸. Można je rozważyć za pomocą argumentów, ale nie można poddać ich wartościowaniu polegającym na uszeregowaniu w oparciu o określone kryteria poprawności. Zdaniem J. Finnisa wiele współczesnych akademickich teorii dotyczących rozumowania prawniczego znacznie wyolbrzymia bowiem zakres przypadków, w których rozum może rozstrzygnąć co jest większym dobrem, a mniejszym złem⁶⁹. Według australijskiego filozofa teoria prawa naturalnego oparta na myśli św. Tomasza nie udaje, że rozum może zidentyfikować jedyną właściwą odpowiedź na te niezliczone pytania, które pojawiają się w umyśle sędziego podczas rozpatrywania trudnego przypadku. Jednocześnie J. Finnis twierdzi, że przedstawiona przez niego koncepcja rozumowania prawniczego minimalizuje potrzebę posiadania przez sędziego usprawiedliwienia do podjęcia dyskrecjonalnej decyzji w trudnym przypadku, gdyż jego przecucia (*feelings*) – jeśli szanują uniwersalne prawa i obowiązki moralne – powinny być przestrzegane jako jedyna właściwa podstawa sądowego uzasadnienia rozstrzygnięcia w trudnym przypadku⁷⁰.

Stworzona przez J. Finnisa koncepcja rozumowania prawniczego osadzonego w nowej teorii prawa natury może być ponadto uznana za znaczący wkład we współczesną filozofię prawa, stanowiąc przy tym wyraz zbliżenia się stanowisk prawnonaturalnych ze stanowiskami współczesnego pozytywizmu (np. twardym pozytywizmem J. Raza), a zwłaszcza postpozytywizmu prawniczego (m.in. teorią rozumowania prawniczego N. MacCormicka). Zresztą sam N. MacCormick twierdził, że teoria J. Finnisa jest bardzo bliska analitycznej teorii prawa⁷¹. Warto bowiem zauważyć, że tym, co łączy J. Finnisa z J. Razem oraz N. MacCormickiem jest fakt, iż swego czasu wszyscy byli uczniami H.L.A. Harta i znaczną część swojej kariery akademickiej spędzili w Oksfordzie, gdzie przez lata wykładał też R. Dworkin⁷². Zwłaszcza w koncepcjach J. Raza oraz J. Finnisa

⁶⁶ G.J. Dalcourt, *Finnis...*, s. 66.

⁶⁷ J. Finnis, *Natural Law...*, s. 2.

⁶⁸ Zdaniem G.J. Dalcourta koncepcję rozumowania prawniczego J. Finnisa można byłoby uczynić jeszcze lepszą, zastępując jego tezę o tym, że dobra podstawowe są niewspółmierne, stwierdzeniem, że wartości te nie mogą zastępować siebie nawzajem, a tym samym włączając sformułowane przez R. Dworkina kryteria poprawności rozstrzygnięcia sędziowskiego. G.J. Dalcourt, *Finnis...*, s. 69.

⁶⁹ J. Finnis, *Natural Law...*, s. 13.

⁷⁰ Jak zauważa A. Dyrda: „teoria J. Finnisa określa minimalne, choć ogólne determinanty moralne, stanowiące część prawa naturalnego, a obowiązkiem sędziego jest stosować je w rozumowaniach prowadzących do wydania decyzji. Sędzia w tym sensie jest związany przez własną roztropność do stosowania tych właśnie zasad, a nie przez wzgląd na jakąś konwencję (jak chcą inkluzywni pozytywści), przez wzgląd na najlepsze dopasowanie (integralność) pewnych zasad do całokształtu kultury prawnej (jak chce Dworkin) albo też zobowiązany do zastosowania ich wedle swojego najlepszego rozeznania, lecz zupełnie dyskrecjonalnie, skoro mają one charakter pozaprawny (jak chcą ekskluzywni pozytywści)”. A. Dyrda, *Konwencja u podstaw prawa. Kontrowersje pozytywizmu prawniczego*, Warszawa 2013, s. 11–12.

⁷¹ N. MacCormick, *Natural Law Reconsidered*, „Oxford Journal of Legal Studies” 1981/1, s. 99–109.

⁷² Zob. J. Finnis, H. L. A. Hart: *A Twentieth-Century Oxford Political Philosopher. Reflections by a Former Student and Colleague*, „The American Journal of Jurisprudence” 2009/54.

następuje pewne zbliżenie między teoriami prawa natury a pozytywizmem prawniczym, ponieważ obie te koncepcje przedstawiają wizję moralności opartej na konstrukcji rozumu praktycznego zapewniającego społeczną koordynację poprzez formułowanie nakazów moralnych oraz prawnych⁷³. Natomiast podstawowa różnica między stanowiskiem J. Finnisa i J. Raza zawiera się w tym, że podczas gdy pierwszy z nich zakłada możliwość odkrycia wartości moralnych (podstawowych dóbr ludzkich) przez rozum praktyczny, to zdaniem drugiego nie jest to możliwe, ponieważ nie tylko prawo, ale także moralność stanowi produkt wytworzony w ramach społeczeństwa⁷⁴. Również N. MacCormick nie zgadza się z tym, że podstawowe zasady praktycznej rozumności oraz dobra podstawowe posiadają oczywisty i obiektywny charakter. W eseju *Natural Law and the Separation of Law and Morals* stwierdza, że stanowisko J. Finnisa to wyraz metaetycznego kognitywizmu, którego nie można przyjąć (choć w innych pracach MacCormick zaakceptował umiarkowany kognitywizm), ponieważ stoi on w sprzeczności z filozofią Hume'a⁷⁵. Dlatego też szkocki filozof uznaje teorię racjonalnego dyskursu praktycznego sformułowaną przez Jürgena Habermasa i Roberta Alexy'ego za ciekawszą propozycję uniwersalizacji podstawowych dóbr od tej przedstawionej przez J. Finnisa⁷⁶. Z drugiej strony, należy jednak stwierdzić, że także w instytucjonalnej teorii prawa N. MacCormicka pojawia się koncepcja rozumowania praktycznego, którego konkretną postacią jest rozumowanie prawnicze⁷⁷. Ponadto, trzeba też mieć na względzie ewolucję poglądów szkockiego filozofa, który pod koniec życia znacząco odszedł od pozycji pozytywistycznych⁷⁸. W jednym ze swoich późnych esejów N. MacCormick pisał, że chociaż według niektórych współczesnych badaczy udało mu się skutecznie przejść od pozytywizmu prawniczego do pozycji prawnonaturalnych, to jednak sam nie zgadza się z tym stwierdzeniem i określa samego siebie jako „postpozytywistę”⁷⁹. Jednakże pomimo to, że Neil MacCormick twierdził, iż nie ma prawa nazywać siebie prawnonaturalistą ze względu na pozytywistyczne dziedzictwo H.L.A. Harta i Hansa Kelsena, które ukształtowało go jako filozofa prawa, to w zasadzie jego późne poglądy na rolę *determinations* w teorii rozumowania prawniczego zyskują wymiar prawnonaturalny⁸⁰.

N. MacCormick wielokrotnie twierdził, że koncepcja J. Finnisa posiada niezwykle wysoką wartość dla współczesnej filozofii prawa niezależnie od tego, czy przyjmuje się czy też

⁷³ L. Batnitzky, *A Seamless Web? John Finnis and Joseph Raz on Practical Reason and the Obligation to Obey the Law*, „Oxford Journal of Legal Studies” 1995/15, s. 153.

⁷⁴ Według Leory Batnitzky koncepcja J. Raza ma szersze zastosowanie, gdyż pozwala ujmować rozum praktyczny bez konieczności zakładania kognitywistycznego istnienia poznawalnych wartości (podstawowej listy dóbr ludzkich). Z opinią tą nie zgadza się P. Łabieniec, stwierdzając, że teoria J. Finnisa jest lepsza od teorii J. Raza, ponieważ: „operuje pojęciem «formalnego obowiązywania prawa», które jest niezależne od moralnej oceny jego treści. W ten sposób daje podstawy do poczucia bezpieczeństwa prawnego i przypisuje prawu *prima facie* potężny autorytet. Prawdę mówiąc, posiada zaletę, która zwykle wiązana jest z koncepcjami pozytywistycznymi. Z drugiej strony teoria Finnisa określa materialne warunki rozumności prawa (w postaci listy wartości podstawowych będących punktem wyjścia do sformułowania podstawowych zasad praktycznych i zbioru wymogów praktycznej rozumności), które wyznaczają granice moralnego związania przez normy prawne”. L. Batnitzky, *A Seamless...*, s. 173-174. P. Łabieniec, *Prawo...*, s. 55-56.

⁷⁵ N. MacCormick, *Natural Law and the Separation of Law and Morals*, w: R.P. George (red.), *Natural Law. Contemporary Essays*, Oksford 1992, s. 128.

⁷⁶ N. MacCormick, *Natural Law...*, s. 127-128.

⁷⁷ P. Łabieniec, *Prawo...*, s. 85; M. Sopiński, *Ewolucja...*, *passim*.

⁷⁸ M. Sopiński, *Od pozytywizmu do postpozytywizmu: poglądy teoretycznoprawne Neila MacCormicka na tle współczesnej teorii i filozofii prawa*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ Nauki Społeczne” 2018/21.

⁷⁹ N. MacCormick, *Institutions of Law. An Essay in Legal Theory*, Oksford 2007, s. 24.

⁸⁰ N. MacCormick, *MacCormick on MacCormick*, w: A.J. Menéndez, J.E. Fossum (red.), *The Post-Sovereign Constellation, Law and Democracy in Neil D. MacCormick's Legal and Political Theory*, Oslo 2008, s. 19; N. MacCormick, *Rhetoric...*, s. 10.

odrzuca jego tezę o obiektywnym i oczywistym charakterze zasad praktycznej rozumności oraz dóbr podstawowych, ponieważ przeprowadzone na ich podstawie rozumowania zasadniczo prowadzą do uzasadnionych wniosków, które – w terminologii zaproponowanej przez Richarda M. Hare’a – można byłoby nazwać „dobrymi racjami” (*good reasons*)⁸¹. Osobiście uważam, że należy się zgodzić z tym stwierdzeniem szkockiego filozofa, a tym samym uznać, iż koncepcja prawa i rozumowania praktycznego J. Finnis’a nie musi być akceptowana w pełni – na zasadzie *all-or-nothing fashion* jak reguły w koncepcji R. Dworkina – aby stanowić interesującą odpowiedź na pojawiające się na gruncie współczesnego pozytywizmu oraz postpozytywizmu prawniczego pytania dotyczące relacji prawa i moralności oraz roli rozumu (racjonalność) wobec woli (woluntaryzm).

Legal Reasoning as Practical Reasoning in John M. Finnis’ New Natural Law Theory

Abstract: This paper presents practical reasoning in the light of John M. Finnis’ new natural law theory. Finnis’ views were shaped by Aquinas’ thoughts on natural law but he was also strongly inspired by Germain Grisez’ new approach, so his theory could be named a new natural law theory. The aim of this paper is to analyse the concept of legal reasoning as practical reasoning, which Finnis intended mainly as a strong critique of Ronald Dworkin’s theory of legal reasoning based on the concept of the one right answer. According to the author of this paper, Finnis’ critical approach to Dworkin leads to a gradual extension of the former’s concept of legal reasoning to include positivistic aspects (rapprochement with Joseph Raz’ views) and institutional aspects (rapprochement with Neil MacCormick’s views). Therefore, Finnis’ theory of legal reasoning seems to be a model example of the rapprochement between natural law and legal positivism in contemporary philosophy of law.

Keywords: John M. Finnis, natural law, legal reasoning, practical reasoning, Ronald Dworkin, one right answer

⁸¹ Zob. R.M. Hare, *The Language of Morals*, Oksford 1952; P. Łabieniec, *Teoria...*, s. 203.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES:

- Batnitzky, L. (1995). A Seamless Web? John Finnis and Joseph Raz on Practical Reason and the Obligation to Obey the Law. *Oxford Journal of Legal Studies* 15/2, 153–175.
- Boyle, J. (2002). Free Choice, Incomparably Valuable Options, and Incommensurable Categories of Good. *The American Journal of Jurisprudence* 47/1, 123–141.
- Boyle, J., Grisez, G., Finnis, J. (1990). Incoherence and Consequentialism (or Proportionalism) – A Rejoinder. *The American Catholic Philosophical Quarterly* 62, 271–277.
- Bradley, G.V., George, R.P. (1994). The New Natural Law Theory: A Reply to Jean Porter. *The American Journal of Jurisprudence* 39/1, 303–315.
- Czarnecka, A. (2014). Pojęcie prawa w nowej teorii prawa naturalnego. *Studia Iuridica Toruniensia* 14, 59–79.
- Czarnecka, A. (2010). Rozumność praktyczna jako podstawa prawa. John Finnis i nowa teoria prawa naturalnego. In A. Orłowska (Ed.), *Filozofia prawa a praktyka prawnicza*. Olsztyn: Wydział Prawa i Administracji UWM.
- Dalcourt, G.J. (1995). Finnis and Legal Language and Reasoning. *American Journal of Jurisprudence* 40/1, 49–69.
- Dworkin, R. (1998). *Biorąc prawa poważnie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dworkin, R. (2006). *Imperium prawa*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Dybowski, M. (2001). Ronald Dworkina koncepcja zasad prawa. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 3, 99–115.
- Dyrda, A. (2013). *Konwencja u podstaw prawa. Kontrowersje pozytywizmu prawniczego*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Finnis, J., Boyle, J., Grisez, G. (1987). *Nuclear Deterrence, Morality and Realism*. Oxford: Clarendon Press.
- Finnis, J., Boyle, J., Grisez, G. (1987). Practical Principles, Moral Truth and Ultimate Ends. *American Journal of Jurisprudence* 32, 99–151.
- Finnis, J. (2017). Aquinas and Natural Law Jurisprudence. In J. Tasioulas (Ed.), *Cambridge Companion to Natural Law Jurisprudence*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Finnis, J. (1980). *Natural Law and Natural Rights*. Oxford: Clarendon Press.
- Finnis, J. (1983). *Fundamentals of Ethics*. Oxford: Georgetown University Press.
- Finnis, J. (1985). On Reason and Authority in Law's Empire. *Law and Philosophy* 6, 357–380.
- Finnis, J. (1991). *Moral Absolutes: Tradition, Revision and Truth*. Washington (D.C.): Catholic University of America Press.
- Finnis, J. (1998). *Aquinas: Moral, Political, and Legal Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Finnis, J. (2011). *Natural Law and Natural Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Finnis, J. (2001). *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*. Warszawa: ABC.

- Finnis, J. (2011). Legal Reasoning as Practical Reason. In J. Finnis (Ed.), *Reason in Action. Collected Essays, vol. 1*. Oxford: Oxford University Press.
- Finnis, J. (1990). Natural Law and Legal Reasoning. *Cleveland State Law Review* 38/1, 1–13.
- Finnis, J. (2009). H.L.A. Hart: A Twentieth-Century Oxford Political Philosopher. Reflections by a Former Student and Colleague. *The American Journal of Jurisprudence* 54/1, 161–185.
- George, R.P. (2002). *Making Men Moral. Civil Liberties and Public Morality*. Oxford: Clarendon Press.
- George, R.P. (2007). Natural Law. *American Journal of Jurisprudence* 52/1, 55–75.
- George, R.P. (2008). Natural Law. *Harvard Journal of Law and Public Policy* 3/1.
- George, R.P. (2013). *Conscience and Its Enemies*. Wilmington: ISI Books.
- George, R.P. (2005). Natural Law and Positive Law. In R.P. George (Ed.), *The Autonomy of Law: Essays on Legal Positivism*. Oxford: Oxford University Press.
- George, R.P. (2010). *Prawo naturalne, Bóg i godność ludzka*. Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich.
- Głowała, J. (2012). Rozumność praktyczna. Teoria prawa naturalnego Johna Finnis w świetle nauki Akwinaty. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ* 3/2, 229–242.
- Grisez, G. (1965). The First Principle of Practical Reason: A Commentary on the „Summa Theologiae”, 1-2, q. 94 a. 2. *Natural Law Forum* 10, 168–201.
- Hare, R.M. (1952). *The Language of Morals*. Oxford: Oxford University Press.
- Hittinger R. (1989). Varieties of Minimalist Natural Law Theory. *The American Journal of Jurisprudence* 34/1, 133–170.
- Hume, D. (1952). *Traktat o naturze ludzkiej*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Łabieniec, P. (2004). *Prawo rozumu. O teorii prawa naturalnego Johna Finnis*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Łabieniec, P. (2002). Teoria Prawa Naturalnego Johna Finnis wobec sporu między pozytywizmem prawniczym a doktrynami prawa naturalnego. *Ius et Lex* 1, 181–209.
- Łabieniec, P. (1999). Zarys teorii prawa naturalnego Johna Finnis. *Ruch Filozoficzny* 56/3–4.
- MacCormick, N. (2005). *Rhetoric and the Rule of Law*. Oxford: Oxford University Press.
- MacCormick, N. (1981). Natural Law Reconsidered. *Oxford Journal of Legal Studies* 1/1, 99–109.
- MacCormick, N. (1992). Natural Law and the Separation of Law and Morals. In R.P. George (Ed.), *Natural Law. Contemporary Essays*. Oxford: Clarendon Press.
- MacCormick, N. (2007). *Institutions of Law. An Essay in Legal Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- MacCormick, N. (2008). MacCormick on MacCormick. In A.J. Menéndez, J.E. Fossum (Eds.), *The Post-Sovereign Constellation, Law and Democracy in Neil D. MacCormick's Legal and Political Theory*. Oslo: ARENA.
- Miętek, A. (2007). Miejsce Johna Mitchella Finnis w współczesnej teorii prawa. *Dialogi Polityczne* 8, 255–261.

- Miętek, A. (2008). Nowa teoria prawa naturalnego. Główne konteksty i problem. *Dialogi Polityczne* 9, 277–284.
- Porter, J. (1993). Basic Goods and the Human Good, in Recent Catholic Moral Theology. *The Thomist* 57/1, 27–49.
- Pulka, Z. (1998). Prawo jako fakt interpretacyjny w filozofii prawa. *Acta Universitatis Wratislaviensis Prawo* 262, 9–23.
- Sopiński, M. (2019). Ewolucja teorii rozumowania prawniczego Neila MacCormicka. *Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej* 19/1, 63–78.
- Sopiński, M. (2017). Pojęcie rozumowania prawniczego i jego specyfika w świetle koncepcji rozumowania na gruncie filozofii, logiki oraz retoryki. *Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego* 2, 399–427.
- Sopiński, M. (2018). Od pozytywizmu do postpozytywizmu: poglądy teoretycznoprawne Neila MacCormicka na tle współczesnej teorii i filozofii prawa. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ Nauki Społeczne* 21/2, 23–45.
- Stelmach, J., Brożek, B. (2006). *Metody prawnicze*. Kraków: Wolters Kluwer.
- Ziembiński, Z. (1993). Tworzenie a stanowienie i stosowanie prawa. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 4, 43–50.
- Zirk-Sadowski, M. (2011). *Wprowadzenie do filozofii prawa*. Warszawa: Wolters Kluwer.